

is in dach hare ganc
 puen ic der vuerchen amns
 ic was van honden man
 ic mochte haer lusten mans
 wicende ghinc se als een gans
 adste ghevoijen te ha ga
 n u guet woren te

De gelaen van haedelen
 die soude eens nachten in seken

die coster die douch buchten hem
 men bouc ende sinen cypren
 ic seide coster lieue anstien

u ganc een lettelijn met in

e bottehalagi de man anstien

e botte

e colly

aer wader wader henen ganc

ic seide coster neumeren

e late

en sijn

wiste men hie die ylle

e bottehal

Als si ammen vor die duer

aer de pape wille nu

offer nu wate hier wiere

luon staende een lettelijn

ic addie ghedaen den wille nu

ic comme tot v londer chi

e bottehal

Nu hie die pape die ghinc in

e coster die daer buten star

ic pender wel in znen zin

e pape en es met wate

name de man dan wate met gat

ic seide mi vraighen wat vildi

e bottehal

De coster die se stont daer met laue

e man ne alst ter duer r ghedaen

aecom laet in dat was sijn zanc

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

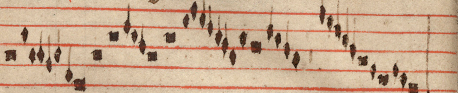
ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

ic seide die duer up slaen

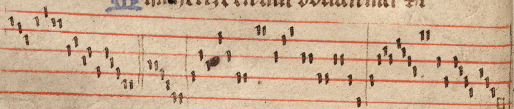
e man nam enen stoc in dhant
 ic gaf hem menighen drouwe clach
 ic seide die es v lachste dach
 e pape maecte grote gheer
 e bottehal
Die coster hoerde dat gheschal
 ic tate een lettelijn bet naer
 ic hiede tspanen onghenal
 ic seide wat duide dedit daer
 e od gheue mi een drouwe iader
 ic en es lief dat ic hier buten zi
 e bottehal

Middeleeuwse literatuur in meertalig Vlaanderen

Bart Besamusca

ic bidde u wate ghedmet myns ver
 er ic van wouwen sterue
 eere wate me min ghenam
 is ic v woppe lenuwen an
 n can ghescheiden met daer van
 en panch ic mi houe
 et vuerchen zinghen een woppe lue
 llen wouwe van mi vliet
 n yopen wes ghi in ghebiet
 e lpe mi of ic hie dene
Dun hertze en can vbliden met te

Dael an wel an met hertzen gay
 die der minnen knechten zyn

Universiteit
 Utrecht

Afscheidsrede

Uitgesproken bij gelegenheid van het afscheid van de Universiteit Utrecht als hoogleraar Middelnederlandse tekstcultuur in internationaal perspectief op 25 januari 2023.

*Mijnheer de Rector Magnificus,
zeer geachte toehoorders,*

Toen ik in mei 2017 mijn oratie hield, heb ik betoogd dat de bestudering van de middeleeuwse literatuur onlosmakelijk verbonden is met de studie van haar materiële context.¹ Die samenhang tussen teksten en de bronnen waarin zij voorkomen, is van cruciaal belang voor ons begrip van de werking van middeleeuwse literatuur, omdat de materiële kenmerken van handschriften en vroege drukken de receptie van de teksten sterk beïnvloedden. Dit perspectief van de materiële filologie heb ik indertijd gedemonstreerd aan de hand van één handschrift dat in de Bodleian Library van Oxford bewaard wordt onder signatuur Codices Canonici Miscellanei 278. Dit boek uit de late vijftiende eeuw is in Brugge ontstaan en bestaat in feite uit vier afzonderlijke, hier samengebrachte codicologische eenheden.² Een andere bijzonderheid van dit boek betreft zijn meertalige karakter. In het tweede handschrift komen twee talen voor: drie Nederlandse gedichten van de Vlaamse auteur Jacob van Maerlant, de zogeheten *Martijns*, zijn er samen met hun Latijnse bewerking in afgeschreven. In het derde handschrift zijn een Latijnse schooltekst en een Franse vertaling ervan alternerend gekopieerd. In het vierde handschrift is een tekst over gedragsregels en ethische kwesties parallel in het Frans en Nederlands genoteerd. Deze gevarieerde meertaligheid in het Oxfordse handschrift boeide me dermate dat ik het verschijnsel in een veel breder verband wilde bestuderen, voortbouwend op het werk van onderzoekers als Margriet Hoogvliet en Johan Oosterman.³ Dankzij financiële steun van NWO

1 *Boeken uit Brugge. Over de materiële context van de Middelnederlandse literatuur* (Utrecht: Universiteit Utrecht, 2017), digitaal beschikbaar via [Boeken uit Brugge. Over de materiële context van de Middelnederlandse literatuur by HumanitiesUU - Issuu](#)

2 Een codicologische eenheid bestaat volgens J.P. Gumbert uit 'een discreet aantal katernen, die in één operatie zijn bewerkt en beschreven en die een afgeronde tekst of tekstreeks bevatten'. Zie zijn *Codicologische eenheden – opzet voor een terminologie* (Amsterdam: KNAW, 2004), 13.

3 Zie Margriet Hoogvliet, '*Mez puy que je le enten, je suy conten*: Bilingual Cities of

kon ik samen met drie postdocs en een promovendus vanaf eind 2018 aan de slag om de meertalige literaire dynamiek in het middeleeuwse Vlaanderen te bestuderen. In dit afscheidscollege wil ik graag onze voornaamste bevindingen met u delen.

Mijn projectgroep betrad zeker geen ongebaande paden. Reeds in 1855 verscheen de *Geschiedenis der Nederlandsche en Fransche letterkunde in het graefschap Vlaanderen*.⁴ Deze studie werd, in reactie op een prijsvraag, geschreven door Constant Antoine Serrure (1835–1898), die volgens het titelblad rechten studeerde in Gent en lid was van het ‘Taalminnend Studenten-Genootschap’. De jongeling voltooide het werk op achttienjarige leeftijd, als zoon van de bekende Gentse hoogleraar Constant Philip Serrure (1805–1872), aan wie hij zijn boek opdroeg.⁵ Het onderwerp bleef de zoon nog decennialang bezighouden. In 1872 verscheen een herziene versie van zijn studie als eerste deel van zijn *Letterkundige geschiedenis van Vlaanderen*. Deze literatuurgeschiedenis had in totaal uit vier boeken moeten bestaan, waarbij het afsluitende deel zou handelen over de Latijnse literatuur in Vlaanderen.⁶ Meer dan het eerste boek is echter niet verschenen.

Readers in the Southern Low Countries and Northern France (c. 1400–c. 1550)’, in: Maria Selig en Susanne Ehrich (eds), *Mittelalterliche Stadtsprachen* (Regensburg: Schnell en Steiner, 2016), 45–61; M.H., ‘Religious Reading in French and Middle Dutch in the Southern Low Countries and Northern France (c. 1400–c. 1520)’, in: Nicola Morato en Dirk Schoenaers (eds), *Medieval Francophone Literary Culture Outside France: Studies in the Moving Word* (Turnhout: Brepols, 2018), 323–347; Johan Oosterman, ‘Franse en Nederlandse letterkunde in middeleeuws Vlaanderen’, in: Maaïke Koffeman, Alicia C. Montoya, Marc Smeets (eds), *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen* (Amsterdam: AUP, 2017), 29–47.

4 C. A. Serrure, *Geschiedenis der Nederlandsche en Fransche letterkunde in het graefschap Vlaanderen, van de vroegste tyden tot aen het einde der regering van het huis van Burgondie* (Gent: Duquesne en Geiregat, 1855).

5 Zie voor C.A. en C.P. Serrure K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*, 2e dr. (Den Haag, Djakarta: Van Goor, 1952), beschikbaar via [Inhoudsopgave van Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid, K. ter Laan – dbnl](#)

6 C.A. Serrure, *Letterkundige geschiedenis van Vlaanderen*, 1^e deel, *Nederlandsche en Fransche letterkunde tijdens de XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen* (Gent: de Busscher, 1872), VI.

Constant Antoine Serrure heeft in het onderzoek niet de waardering gekregen die hij volgens mij verdient. Zijn werk heeft het afgelegd tegen dat van letterkundige reuzen als W.J.A. Jonckbloet (1817–1885) en J. te Winkel (1847–1927), die de tijdgeest beter aanvoelden en in lijn met het negentiende-eeuwse nationalisme hun literatuurgeschiedenissen vrijwel uitsluitend op de Nederlandstalige letterkunde richtten.⁷ Hun boeken zijn wel digitaal beschikbaar op de onvolprezen Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Letteren (DBNL), maar die van Serrure niet. Ook voor mij zou hij onzichtbaar gebleven zijn als Remco Sleiderink mij niet enkele jaren geleden op zijn studie gewezen had. Het is een daad van rechtvaardigheid om Constant Antoine Serrure hier te prijzen voor zijn rol als verre voorloper.

In onderscheid van de taak die Serrure op zich nam, was het project waarvan ik hier de spreekbuis wil zijn geen eenmanszaak. Mijn onderzoeksgroep was interdisciplinair samengesteld en bestond uit de boekhistorica Jenneke Janzen, de historica Lisa Demets, de romanist David Murray, de neerlandicus Jelmar Huguen en mijzelf. We hebben gekeken naar de Franse, Nederlandse en Latijnse teksten en handschriften die tussen ca. 1200 en ca. 1500 in Vlaanderen gecomponeerd, gekopieerd en gereciperd werden. Bij dit materiaal horen twee kanttekeningen. In de eerste plaats bedoel ik met het woord Frans een bepaald dialect van deze taal, het Picardische Frans. Dat werd niet alleen gebruikt in het noorden van het toenmalige Frankrijk, maar ook in Henegouwen, Waals Vlaanderen en het noorden van het graafschap, dat daarnaast Nederlandstalig was.⁸ Mijn tweede kanttekening betreft de status van de regio. Vlaanderen nam in politiek, economisch en cultureel opzicht een

7 W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, 4^e dr., 6 dln (Groningen: Wolters, 1888–1892); J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, 2^e dr., 7 dln (Haarlem: Erven Bohn, 1922–1927). Jonckbloet en Te Winkel worden getypeerd in Wim van Anrooij, Dini Hogenelst, Geert Warnar (eds), *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam: AUP, 2003), 49–60 (door Ingrid Biesheuvel) en 121–135 (door Joost van Driel).

8 Zie voor Picardisch Frans Serge Lusignan, *Essai d'histoire sociolinguistique. Le français picard au Moyen Âge* (Parijs: Garnier, 2012).

zeer vooraanstaande plaats in het middeleeuwse Europa in.⁹ De cultuur van deze regio werd bovendien gekenmerkt door een hoge graad van fluïditeit. Talige grenzen werden voortdurend overschreden.¹⁰ Vandaar dat we Vlaanderen het beste kunnen karakteriseren als een meertalige contactzone. Jonathan Hsy definieert zo'n gebied als een 'venue that facilitates ongoing interactions between people and exchange among languages'.¹¹

Mijn onderzoeksgroep heeft gezocht naar een antwoord op de vraag hoe de dynamiek van de meertalige literaire cultuur in het middeleeuwse Vlaanderen er uit zag. Hoe functioneerden en interacteerden het Latijn, Frans en Nederlands als literatuurtaal in deze regio? Onze werkwijze bestond uit het combineren van vijf methodologische invalshoeken. Deze benaderingen zal ik hier gebruiken om mijn verhaal te structureren.

Ik begin met het boekhistorische perspectief, dat zeer inzichtrijk gebleken is. We hebben een dataset tot stand gebracht van rond de 2500 handschriften die in Vlaanderen gekopieerd werden en/of er aantoonbaar circuleerden.¹² Deze boeken bevatten fictionele, religieuze, praktische en wetenschappelijke teksten in het Latijn, Frans en Nederlands. Ons bestand is vast verre van volledig, maar robuust genoeg om er algemene tendensen uit af te leiden. Zo blijkt dat de meeste boeken uit de vijftiende eeuw dateren. Uit deze periode, waarin

9 Vgl. David Nicholas, *Medieval Flanders* (Londen en New York: Longman, 1992).

10 Zie hiervoor David Murray, 'In, Of or Through? Towards a Literary History of Thirteenth-Century French and Flanders in Paris, BnF MS Fr. 1446', in: *French Studies* (ter perse).

11 Jonathan Hsy, *Trading Tongues: Merchants, Multilingualism, and Medieval Literature* (Columbus, Ohio State University Press, 2013), 4. Zie ook Lisa Demets, 'Bruges as a Multilingual Contact Zone: Book Production and Multilingual Literary Networks in Fifteenth-Century Bruges', in: *Urban History* 2023 (ter perse).

12 Deze dataset zullen we op afzienbare termijn beschikbaar stellen op Zenodo ([Zenodo - Research. Shared.](#)).

de vraag naar boeken in heel Europa sterk toenam, zijn bijna vier keer zoveel handschriften bewaard gebleven als uit de dertiende eeuw.¹³ In de veertiende eeuw veroorzaakten politieke en sociale woelingen een terugval in de productie van boeken. Verder zijn in iets meer dan de helft van alle handschriften uitsluitend Latijnse teksten gekopieerd. Een kwart van de boeken bevat alleen Franse werken, en in het resterende kwart vinden we ofwel Nederlands, dan wel teksten in meerdere talen. Voor de twee volkstalen is opvallend dat Franse boeken overal in het graafschap geproduceerd werden, terwijl Nederlandstalige handschriften vooral in slechts twee steden het licht zagen, Gent en Brugge.

Met de handschriften die meertalig zijn, is iets interessants aan de hand.¹⁴ Er zijn boeken met Franse en Latijnse teksten en handschriften met Nederlands en Latijn. Beide typen kwamen in de loop van de eeuwen steeds vaker voor, waarbij opvalt dat de combinatie Nederlands-Latijn beter bewaard gebleven is dan Frans-Latijn. De grote verrassing is dat we de combi Nederlands-Frans heel weinig aangetroffen hebben, en dan nog vooral in boeken met een administratieve of juridische functie. Er is zelfs geen enkel voorbeeld van een boek waarin een Franse of een Nederlandse roman samen met anderstalig materiaal afgeschreven is. In middeleeuws Engeland zag Ad Putter iets soortgelijks: Engelse romans gaan in handschriften met meerdere teksten wel vergezeld van andere Engelse en Latijnse werken, maar slechts in een enkeling treft men ook Frans aan.¹⁵ Aangezien Franse en Engelse lyriek wel samen voorkomen, heeft Putter ter verklaring gesuggereerd dat verschillende typen teksten in verschillende milieus gereciperd werden. Voor Vlaanderen is tevens

13 Zie voor de handschriftproductie in Europa Eltjo Buringh, *Medieval Manuscript Production in the Latin West: Explorations with a Global Database* (Leiden: Brill, 2010).

14 Deze alinea is gebaseerd op Bart Besamusca en Jenneke Janzen, 'Multilingual Manuscripts in Medieval Flanders', in: Nike Stam (ed.), *Medieval Multilingual Manuscripts: Texts, Scribes, and Patrons* (Dublin: School of Celtic Studies, ter perse).

15 Zie Ad Putter, 'The Organisation of Multilingual Miscellanies: The Contrasting Fortunes of Middle English Lyrics and Romances', in: Margaret Connolly and Raluca Radulescu (eds), *Insular Books: Vernacular Manuscript Miscellanies in Late Medieval Britain* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 81–100.

relevant dat de literaire smaak van de Nederlandstalige lezers vanaf de laatste decennia van de veertiende eeuw veranderde. Men keerde zich af van de verhalende literatuur, zo hebben Frank Willaert en ik enkele jaren geleden vastgesteld.¹⁶ We mogen vermoeden dat zelfs als deze lezers tweetalig waren, Franse romans niet op hun interesse konden rekenen. Daarentegen waren de liefhebbers van de verhalende literatuur in hoofdzaak in de verfranse aristocratische kringen te vinden. Ook als zij tweetalig waren, gaven zij de voorkeur aan Franse romans.¹⁷ Dit leidt tot de conclusie dat we de combinatie van Franse en Nederlandse teksten in één handschrift weinig aantreffen omdat aan dergelijke boeken geen behoefte was.

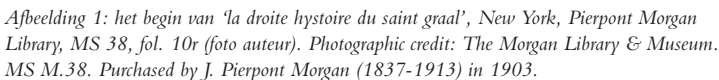
Exemplarisch voor de uiteenlopende literaire smaken in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen is een handschrift dat in de Pierpont Morgan Library in New York onder signatuur M. 38 bewaard wordt (afbeelding 1). Het bevat ‘la droite hystoire du saint graal’, de ware geschiedenis van de heilige Graal, in een verkorte vorm die ook overgeleverd is in een Parijs handschrift (Bibliothèque de l’Arsenal, Ms 3350).¹⁸ Deze tekst behoort tot de Arturepiek, die in Vlaanderen zowel in het Frans als in het Nederlands lange tijd zeer populair was.¹⁹

16 Bart Besamusca en Frank Willaert, ‘Continuities and Discontinuities in the Production and Reception of Middle Dutch Narrative Literature’, in: Bart Besamusca, Elisabeth de Bruijn en Frank Willaert (eds), *Early Printed Narrative Literature in Western Europe* (Berlin: de Gruyter, 2019), 50–92.

17 Vgl. ook het overzicht van genres in relatie tot talen in Hanno Wijsman, *Luxury Bound: Illustrated Manuscript Production and Noble and Princely Book Ownership in the Burgundian Netherlands (1400–1550)* (Turnhout: Brepols, 2010), 99.

18 Fanni Bogdanow, ‘An Arthurian Manuscript: Arsenal 3350’, in: *Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society*, 7 (1955), 105–108. Zie voor een analyse van de verkorting Fanni Bogdanow, ‘Another Hitherto Unidentified Arthurian Manuscript: New York Pierpont Morgan Library M 38’, in: *Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society*, 28 (1976), 191–203.

19 Zie voor de Nederlandse Arturepiek in de Lage Landen Bart Besamusca en Frank Brandsma (eds), *The Arthur of the Low Countries: The Arthurian Legend in Dutch and Flemish Literature* (Cardiff: University of Wales Press, 2021). Over de Franse Arturepiek in Vlaanderen handelt de bijdrage van Keith Busby en Martine Meuwese in deze bundel: ‘French Arthurian Literature in the Low Countries’, 31–44.

Maar in de vijftiende eeuw was de belangstelling voor Nederlandstalige Arturromans verdwenen.²⁰ Voor werken in het Frans lag dat anders, zo toont dit New Yorkse handschrift. Het colofon (afbeelding 2) meldt dat het boek werd voltooid in Brugge in 1479 door een kopiist die zich bekend maakt als Loys Daymeryes (fol. 292r):

Explicit lystoire du sst. Graal escripte a Bruges lan m cccc lxxix
de la main de Loys Daymeryes. Finito libro sit laus et gloria
Christo. Scriptor qui scripsit in Cristo vivere possit.

Het handschrift was in het bezit van Ysembart Rolin d'Aymeries, zo blijkt uit een notitie op fol. 292v: 'Se livre apertien a Ysembert Rolin a present bailli d'Aymeries'. Dit *ex libris* wordt bevestigd door de aanwezigheid op twee plaatsen (fols 2 en 10) van Ysembarts wapenteken, drie gouden sleutels.

Een representant van de aristocratische elite was blijkens dit handschrift laat in de vijftiende eeuw nog altijd geïnteresseerd in een Franse Arturroman. En daarbij blijft het niet. Er is geopperd dat de kopiist niemand minder zou zijn dan Ysembarts vader, Louis Rolin d'Aymeries.²¹ Afgaande op zijn sterfjaar, 1529, zou Louis het boek dan op jonge leeftijd gemaakt hebben toen hij om een verder onbekende reden in Brugge verbleef. In eerste instantie lijkt een kopiist van adellijke herkomst niet erg aannemelijk, maar mijn recente bestudering van het handschrift leerde me dat het boek niet in een professionele omgeving vervaardigd is.²² Zo varieert het aantal regels per bladzijde tussen de dertig en veertig.²³ De kopiist gebruikte veelal bruine inkt,

20 Zie Jan Willem Klein, "'Het getal zijner jaren is onnaspeurlijk". Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 111 (1995), 1–23, hier p. 19.

21 Zie Céline Van Hoorebeeck, *Livres et lectures de fonctionnaires des ducs de Bourgogne (ca 1420-1520)* (Turnhout: Brepols, 2014), 118, 206, 599.

22 Het *in situ* onderzoek vond plaats op 16 november 2022.

23 De Corsair Online Catalog van de Pierpont Morgan Library vermeldt ten onrechte 34 regels per bladzijde. Zie ook Bogdanow, 'Another Hitherto Unidentified Arthurian Manuscript' (n. 18), 191, n. 3.

maar sommige bladzijden bevatten opeens tekst in zwarte inkt. Veel letters zijn dichtgelopen. De rubricatie is zeer onregelmatig: op veel bladen is geen rode inkt gebruikt, terwijl op andere, wel gerubriceerde bladen dan weer met rood geknoeid is. Deze observaties bieden steun voor het vermoeden dat Louis Rolin d'Aymeries de kopiist van het handschrift was. Daarmee hebben we een voorbeeld van twee leden van de vooraanstaande adellijke Rolin familie, Louis en Ysembart, die belangstelling hadden voor romans in een periode dat dit type tekst voor Nederlandstalige lezers had afgedaan.²⁴

De aristocratische kringen in Vlaanderen waren nauw betrokken bij de florerende boekenmarkt in het graafschap. In de vijftiende eeuw investeerde de Bourgondische elite volop in handschriften, die vooral in Brugge geproduceerd werden.²⁵ Vaak werden deze boeken ruim geïllustreerd door hooggekwalificeerde miniaturisten. De productie betrof vooral Latijnse en Franse teksten. In de slagschaduw van dit artistieke geweld ontstonden soms toch ook Nederlandstalige kostbare handschriften. Zo is er één geïllustreerde Nederlandse *Apocalyps* bewaard gebleven. In dit handschrift, dat aan het begin van de vijftiende eeuw in Brugge ontstond, waren uitzonderlijk begaafde miniaturisten aan het werk.²⁶ Rond 1460 werd de Nederlandse vertaling van Guillaume de Digulleville's *Pèlerinage de la vie humaine* gekopieerd in een Vlaams handschrift met 68 miniaturen.²⁷ Weer enkele decennia later werd de Nederlandse vertaling van Boëthius' *De consolatione philosophiae* door

24 Zie voor de Rolin familie Van Hoorebeeck, *Livres et lectures* (n. 21), 367–370; Wijsman, *Luxury Bound* (n. 17), 484–486.

25 Vgl. Wijsman, *Luxury Bound* (n. 17), 56, 62–71. Zie ook Demets, 'Bruges as a Multilingual Contact Zone' (n. 11).

26 Handschrift Parijs, Bibliothèque nationale de France, néerlandais 3. Zie Maurits Smeyers, *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw. De middeleeuwse wereld op perkament* (Leuven: Davidsfonds, 1998), 214; Nelly de Hommel-Steenbakkens, *Een openbaring: Bibliothèque nationale, Ms. néerlandais 3* (Nijmegen: Nijmegen University Press, 2001).

27 Handschrift Berlijn, Staatsbibliothek – Preußischer Kulturbesitz, MS germ. fol. 624. Zie J. Deschamps, *Middel nederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, 2e herz. dr. (Leiden: Brill, 1972), nr. 79.

de Gentse kopiist Jan van Kriekenborch afgeschreven voor de Brugse bibliotheek Lodewijk van Gruuthuse, die de opdracht in zijn sterfjaar, 1492, plaatste. Ook dit boek werd fraai geïllustreerd.²⁸ Deze drie voorbeelden laten onverlet dat er in het middeleeuwse Vlaanderen veel minder vraag was naar Nederlandstalige kostbare handschriften dan naar boeken met Latijnse of Franse teksten. Ons materiaal bevestigt het beeld dat Jos Biemans geschetst heeft van de overlevering van de *Spiegel historiael*. Hij beschrijft van deze in Vlaanderen zeer populaire wereldkroniek van Jacob van Maerlant en zijn twee voortzetters, Filip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, niet minder dan 64 tekstgetuigen, waaronder slechts één geïllustreerd exemplaar.²⁹ Deze codex, die alleen Maerlants deel van de *Spiegel historiael* bevat, werd tussen 1310 en 1330 in Gent of omgeving vervaardigd. Het boek is voorzien van een weelde aan margedecoraties, miniaturen en gehistorieerde initialen. Dit unieke exemplaar van Maerlants wereldkroniek lijkt mij symbool te staan voor de omgang met Nederlandstalige boeken in middeleeuws Vlaanderen. Gebruikers van deze taal wilden of konden veelal niet investeren in kostbare handschriften, en deden zij dat wel, dan hadden zij weinig interesse in romans, maar een voorkeur voor geschiedkundige, didactische, filosofische en religieuze teksten.

★★★

Het sociolinguïstische perspectief is de tweede manier waarop mijn onderzoeksgroep het verzamelde materiaal benaderd heeft. Sociolinguïsten bestuderen taal als maatschappelijk fenomeen. Zij hebben vastgesteld dat het gebruik van bepaalde taalvormen nauw verbonden

28 Parijs, Bibliothèque nationale de France, néerlandais 1. Zie Smeyers, *Vlaamse miniaturen* (n. 26), 412, 490–491.

29 Handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 20. Zie voor een beschrijving Jos A.A.M. Biemans, *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*, 2 vols (Leuven: Peeters, 1997), HS 1 (dl. 2, 332–341). Zie voor de illustraties Jozef Janssens en Martine Meuwese, *Jacob van Maerlant, Spiegel Historiael. De miniaturen uit het handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA XX* (Leuven; Davidsfonds, 1997).

Pienich garen ganc
 pten ic der veruchden anus
 a was van honden man
 de mochte haer lusten mans
 w icende ghinc se als een gans
 h adste ghevoigen de ka ga
 u gaer woenen

De capelaen van hordem
 die soude ons nuchters melle aan
 de colter die douch buchten hem
 men vouc ende sinen crachten
 i seide colter lieue garboen
 u ganc een luttelken met mi
 ebortchalaen de madamars sonde sonde
 ebortchalaen de madamars de vouc in
 e colter seide tomme
 aer waer wilsdi heuen ganc
 i icke colter neemmermee
 e lacer momee verstaen
 en soude mi de crone vlaen
 wste men hoe die sake zi
 ebortchalaen

His h ammen vor die duere
 aer de paye wilde zyn
 e colter nu waer hier duere
 luen staende een luttelken
 h adste ghedaen den wille myn
 e comme toe v sonder chi
 ebortchalaen

Nu hare die paye die ghinc
 e colter die daer bueten seide
 i pinster wel in znen zin
 de paye en es niet vter
 uane de man dan wat met gae
 i soude mi vraghen wat wilsdi
 ebortchalaen

De colter die ne stont daer met laue
 e man ne am ter duere ghegaen
 aem laer in dat was syn zanc
 eic sal de duere up slaen
 is hi dit riep ic miff ghedaen
 n de amme so ghinc hi
 ebortchalaen

En paye dat hi te vrede wane
 ic aude inmerlike lach

e man nam enen stoc in dhant
 i gaf hem menighen drouwe clach
 i seide die es v luttelke dach
 e paye maecte gae ghean
 ebortchalaen

De colter hoerde dat ghesal
 i tait een luttelken bet naer
 i hoerde tshapen onghenat
 i seide wat wilsdi daer
 od gheue mi een drouwe naer
 i en es lief dat ic hier bueten zi
 ebortchalaen

Min herte en am vbliden met
 Als se nect woude up mi put
 i n douch ic vueden aen bespuet
 e hte mi of ic nectreue
 i ne gheheuen wylt no man
 is se mi gecore hute neen
 e maet van manen drouwen dan
 t es aldus mijn crue
 n luf es lert mijn seyl vduer
 lous ende wies es mi gheslact
 e bidden minne ghedmet myns yet
 er ic van wouwen seue
 eerre utrecht me nam ghenem
 is ic v voplin seniven am
 n can gheslacten met daer van
 en parich ic mi herte
 et vueden zinghen een voplin her
 llen woude van mi vliet
 n hopen wes ghi mi ghebet
 ipe mi of ic herteue
 m herte en am vbliden met

Uvel an wel an met herten gny
 die der minnen knechten zyn

Afbeelding 3: De kapelaan van Odelem, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, handschrift 79 K 10, fol. 13v. © Koninklijke Bibliotheek.

is met sociale stratificatie: verschillende sociale groepen onderscheiden zich onder meer in taal van elkaar. In dat verband wordt ook op het niveau van het individu gekeken of en hoe iemand zijn taalgebruik aanpast aan een veranderende sociale context. Als in een maatschappij verschillende taalvarianten of talen naast elkaar bestaan, hangt de keuze voor het gebruik ervan samen met het prestige dat aan die sociale context toegekend wordt. In een formele, intellectuele, cultureel hoogstaande omgeving wordt de H-variant, de Hoge taalvariant, gebruikt, en in een alledaagse setting bedient men zich van de L-variant, de Lage taalvariant.³⁰ Dit sociolinguïstische onderscheid is heel bruikbaar voor de studie van meertaligheid in middeleeuws Vlaanderen. Het is immers duidelijk dat bepaalde milieus en bepaalde talen er meer prestige hadden dan andere. Het Latijn was de taal van de kerk en de wetenschap, dus de onbetwiste H-taal in het graafschap. De volkstalen Frans en Nederlands waren eraan ondergeschikt en bovendien onderling niet gelijkwaardig. Als internationale taal van de economische en culturele elite had het Frans veel meer prestige dan het Nederlands.³¹

De verschillende waardering voor de diverse talen werd door auteurs in Vlaanderen voor literaire doeleinden aangewend. Een overbekend voorbeeld komt uit het begin van *Van den vos Reynaerde*. Als de verzamelde dieren zich tijdens de hofdag uitspreken over de misdaden van de vos, voegt een hondje, dat veelzeggend Courtois, ‘de hoofse’, heet, zich bij de klagers. Hij betreurt ‘in Francsoys’ (vs. 100), in het Frans, dat de vos hem een worst afgepakt heeft.³² Het gebruik van het Frans is voor het hondje een taaldaad waarmee hij aan prestige meent

30 Zie voor deze termen en het eraan verbonden concept ‘diglossie’ Joshua A. Fishman, ‘Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Bilingualism’, in: *Journal of Social Issues* 23 (1967), nr. 2, 29–38, en Carol Myers-Scotton, *Multiple Voices: An Introduction to Bilingualism* (Malden, MA: Blackwell, 2006), 76–89.

31 Vgl. Dirk Schoenaers en Alisa van de Haar, ‘*Een bouc in walsche*, a Book Written in French. Francophone Literature in the Low Countries (1200–1600)’, in: *Queeste* 28 (2021), 1–29.

32 Editie: *Of Reynaert the Fox: Text and Facing Translation of the Middle Dutch Beast Epic Van den vos Reynaerde*, eds André Bouwman en Bart Besamusca, vert. Thea Summerfield (Amsterdam: Amsterdam U.P., 2009).

te winnen, maar het werkt komisch door de onbenulligheid van zijn klacht, die nog extra aangezet wordt als blijkt dat hij die worst ook zelf gestolen heeft.³³ Een ander voorbeeld vinden we in het zogeheten Gruuthuse-handschrift, dat omstreeks 1400 in Brugge ontstond. In het lied ‘De kapelaan van Oedelem’ bezoekt een geestelijke heimelijk zijn minnares (afbeelding 3). Hij bezingt zijn bronstige verlangen in een Franstalig refrein dat doelbewust zo verbasterd is dat de betekenis ervan onduidelijk blijft: ‘De bottekalagi, de madamoers sondi, sondi. / De bottekalagi, de madamoers, de voustra vi.’³⁴ Terzijde vermeld ik met veel plezier dat deze tekst in oktober 2022 door mijn onderzoeksgroep ingezet is om in samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek tijdens de Museumnacht in Den Haag een publiek evenement te organiseren waarin zes hedendaagse dichters zeer overtuigend de creatieve kracht van meertaligheid demonstreerden. Hun voordrachten zijn te beluisteren op het You Tube kanaal van de Koninklijke Bibliotheek.³⁵

Vanuit sociolinguïstisch gezichtspunt is er met *Van den vos Reynaerde* nog iets bijzonders aan de hand. Deze dierenroman, die rond het midden van de dertiende eeuw in de omgeving van Gent lijkt te zijn ontstaan, werd tussen 1272 en 1279 door een verder onbekende Boudewijn de Jonge in het Latijn omgezet en opgedragen aan de hooggeplaatste geestelijke Jan van Vlaanderen, die een zoon was van de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre. Opmerkelijk is niet alleen dat de Latijnse bewerking heel kort na het ontstaan van *Van den vos Reynaerde* tot stand kwam, hetgeen gezien wordt als een teken van het onmiddellijke succes van de Nederlandse tekst. Boeiend is ook dat in het geval van de

33 Zie mijn bijdrage ‘Multilingualism in *Van den vos Reynaerde* and its Reception in *Reynardus Vulpes*’, in: *Medieval English and Dutch Literatures: The European Context. Essays in Honour of David F. Johnson*, eds Larissa Tracy en Geert H.M. Claassens (Cambridge: Brewer, 2022), 177–191, hier p. 182–183.

34 Editie: *Het Gruuthuse-handschrift. Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 79 K 10, 2 dln.*, eds Herman Brinkman en Ike de Loos (Hilversum: Verloren, 2015), dl. 1, 324–326 (lied II, 17). Zie voor de mogelijke betekenis van het refrein ook dl. 2, 48.

35 [Koninklijke Bibliotheek \(KB\) - YouTube](#) Jelmar Hugen zal het evenement beschrijven in een artikel in het tijdschrift *Madoc*.

Reynardus Vulpes het prestigieuze Latijn de doeltaal was, terwijl vrijwel altijd de omgekeerde weg bewandeld werd door Latijnse teksten in het Nederlands te vertalen.³⁶ In zijn onlangs verdedigde proefschrift *Crossroads of Cultures* heeft Jelmar Hugen ter verklaring van dit bijzondere staaltje van meertalige dynamiek geopperd dat Boudewijn met zijn tekst, waarin hij in afwijking van zijn bron een reeks moraliserende verwerkt heeft, een educatieve bedoeling had: leerlingen zouden er hun vaardigheid in het Latijn mee hebben kunnen vergroten.³⁷

Aan het Vlaamse hof was men zeker ook geïnteresseerd in dierenverhalen, maar dan niet geschreven in het Latijn. Het Frans was er immers de dominante cultuurtaal. De dierenroman die het meest direct aan het Vlaamse hof te koppelen valt, is de *Couronnement de Renart*, die ontstond in de periode 1263–1270. Deze tekst werd geschreven ter nagedachtenis van Willem II van Dampierre, die in 1251 om het leven kwam.³⁸ Toch zijn er aanwijzingen dat het Vlaamse hof Nederlandstalige werken niet altijd buitensloot. Een verrassend bewijs hiervoor wordt geleverd door een boekenlijst die in Gent op 21 juli 1485 opgesteld werd. Het gaat om 22 handschriften uit de omgeving van Filips de Schone, die in 1478 in Brugge geboren werd en tussen januari 1483 en juni 1485 in Gent woonde.³⁹ Omdat de vermelde boeken bewaard gebleven zijn, weten we dat vrijwel alle handschriften van de jonge Filips rijkelijk geïllustreerd waren. Zijn verzameling bestond uit religieuze, didactische en verhalende teksten, waarvan sommige in het Latijn en de overgrote

36 Vgl. Paul Wackers et al., *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middel nederlandse letterkunde* (Amsterdam: Prometheus, 1996).

37 Jelmar F. Hugen, *Crossroads of Cultures: Multilingual Diversity in Dutch Literature from Late Medieval Flanders* (Utrecht: Utrecht University, 2022), 172–175.

38 Zie voor de contextualisering van deze tekst de bijdrage van Paul Wackers, ‘The Dutch Reynart Tradition in National and European Perspective’, in de bundel *Literature without Frontiers: Transnational Perspectives on Premodern Literature in the Low Countries, 1200–1800* (Leiden: Brill, 2023) (ter perse).

39 Zie Wijsman, *Luxury Bound* (n. 17), 199–201. Zie ook mijn bijdrage ‘Who Read What in Which Language(s) in Late-Medieval Ghent? The Evidence of Book Ownership’ die in de bundel *Multilingual Dynamics of Medieval Literature in Western Europe, c. 1200 – c. 1600* (Turnhout: Brepols) verschijnen zal.

meerderheid in het Frans. De uitzondering is een boek van omstreeks 1431 met een collectie Nederlandstalige Bijbelboeken. Dit handschrift van de zogeheten *Historiebijbel* telt niet minder dan 145 miniaturen.⁴⁰ Hanno Wijsman heeft dit boek in verband gebracht met Filips veronderstelde intentie om Nederlands te leren.⁴¹

Het meertalige karakter van Filips' verzameling boeken treffen we in veel hogere mate aan in de collectie van Jan VI van Gistel. Deze vooraanstaande Vlaamse edelman stierf in 1417. De bewaard gebleven inventaris van zijn bezittingen, die ruwweg de diverse ruimtes in het kasteel te Gistel volgt, laat zien dat hij flink wat boeken bezat.⁴² In zijn privévertrek stond een met ijzer beslagen scheepskist met daarin de kostbaarste handschriften uit de inventaris: twee met rood leer en fluweel overtrokken gebedenboeken van de heer van Gistel en zijn echtgenote. Zij waren ongetwijfeld in het Latijn. In de kapel van de burcht bevond zich een met wit leer overtrokken missaal. De kelder is voor onze doeleinden het meest interessant. Daar lagen zo'n twintig handschriften in kisten en koffers. De inventaris ervan bewijst dat voor de bewoners van het kasteel zowel het Frans als het Nederlands kon dienen als volledig ontwikkelde literaire taal. Zo wordt van een kroniek en een dierenverhaal over Renart en de wolf Ysengrim vermeld dat zij in het Frans waren geschreven. Tot de Nederlandstalige boeken van de heer van Gistel behoorden een exemplaar van de al eerder genoemde wereldkroniek *Spiegel historiael* en een ridderroman over 'den ruddere

40 Handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 9020-23. Zie J.A.A.M. Biemans, *Middel nederlandse Bijbelhandschriften* (Leiden: Brill, 1984), 257-260 (nr. 251) en Henri L.M. Defoer et al., *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting* (Stuttgart: Belser, 1989), 135-137 (nr. 39).

41 Zie Hanno Wijsman, 'Philippe le Beau et les livres: rencontre entre une époque et une personnalité', in: Hanno Wijsman et al. (eds), *Books in Transition at the Time of Philip the Fair. Manuscripts and Printed Books in the Late Fifteenth and Early Sixteenth Century Low Countries* (Turnhout: Brepols, 2010), 17-91, hier p. 24. Het overzicht van de 22 bewaarde handschriften vindt men op p. 22.

42 Zie Albert Derolez en Benjamin Victor (eds), *Corpus Catalogorum Belgii: The Medieval Booklists of the Southern Low Countries*, vol. 1 (*Province of West Flanders*), 2nd enlarged ed. (Brussel: Paleis der Academiën, 1997), 183-185.

metten leeuwe'. In deze omschrijving valt moeiteloos een Nederlandse vertaling van Chrétien de Troyes' beroemde Arturroman *Yvain ou le Chevalier au lion* te ontdekken. Deze combinatie van Franse en Nederlandse titels suggereert dat in Gistel de twee volkstalen qua literair prestige niet voor elkaar onderdeden.

Jan VI van Gistel behoorde tot een vanuit sociolinguïstisch perspectief boeiende groep vijftiende-eeuwse aristocraten. Ons onderzoek heeft de schijnwerper op hen gericht, omdat hun politieke, sociale en culturele leven zich afspeelde op het kruispunt van stad, hof en platteland.⁴³ Edelen als Jan van Gistel, Jan van den Berghe en leden van de familie De Baenst waren van huis uit Nederlandstalig, terwijl zij tevens participeerden in de Franstalige hofcultuur en het 'vivre noblement' als ideaal nastreefden. Zij beoefenden een complexe, meertalige balanceerkunst, waarvan Nederlandstalige literatuur als literaire uitdrukking vorm deel uitmaakte naast de Bourgondische literatuur van het Vlaamse hof. Over Jan III de Baenst kom ik hierna nog te spreken.

In het milieu van deze edelen heeft men zeker weet gehad van een ander fenomeen dat sociolinguïstisch interessant is. Ik doel op de conversatieboekjes die in omloop waren om een nieuwe taal te leren. Zij worden gekenmerkt door een parallelle presentatie van een vrijwel identieke inhoud in twee talen. Het bekendste voorbeeld is het *Livre des mestiers / Bouc vanden ambachten*, dat rond 1370 in Brugge ontstond en in één handschrift bewaard gebleven is.⁴⁴ De gebruiker krijgt tweetalige informatie aangereikt over alledaagse activiteiten als groeten op straat en naar de markt gaan, gevolgd door een serie gesprekken over ambachten.⁴⁵ Uit de epiloog blijkt dat de auteur een schoolmeester

43 Vgl. Bart Besamusca en Lisa Demets, 'In-between Dutch and French: Multilingual Literary Patronage of the Flemish Nobility in the Fifteenth Century', in: *Interlocutions: Shifting Perspectives on Medieval French in Contact* (voorlopige titel) (ter perse).

44 Handschrift Parijs, Bibliothèque nationale de France, néerlandais 16.

45 Zie Ben van der Have, 'Taalonderwijs: vier triviumteksten', in: E. Huizenga, O.S.H. Lie, L.M. Veltman (eds), *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur* (Hilversum: Verloren, 2002), 37–62, hier p. 48–52.

was, die naar eigen zeggen schreef voor kinderen.⁴⁶ In zijn proloog noteerde hij dat zijn tekst bedoeld was om Frans en Nederlands te leren voor zover de inhoud van zijn werk strekte, want hij kon uiteraard niet alles behandelen. Wat in zijn boek ontbrak, kon men vinden in ‘autres livres et livrets’, ‘andren bouken ende boucskine’.⁴⁷ Hieruit kunnen we afleiden dat het *Livre* slechts één van de vele conversatieboekjes was die toen in omloop waren in Brugge, waar de scholingsgraad klaarblijkelijk hoog was. Uit zijn opmerking volgt ook dat het onjuist is om de tekst alleen te typeren als bedoeld ‘om Fransch te leeren’, zoals de editeur Jan Gessler op de titelpagina van zijn uitgave noteerde. In afwijking van ons hedendaagse taalonderwijs, dat zich in één richting beweegt, diende het *Livre* nu juist om twee doelgroepen te bereiken: Franstaligen konden er Nederlands mee leren, Nederlandstaligen konden zich ermee bekwamen in het Frans. De twee volkstalen worden hier als volkomen complementair voorgesteld.

★★★

Mijn onderzoeksgroep heeft het verzamelde materiaal ook bestudeerd vanuit een institutioneel perspectief. Van oudsher organiseren mensen zich in doorgaans voor iedereen zichtbare leef- en werkgemeenschappen. Dat deden en doen zij om praktische, ideologische en emotionele redenen. In die instellingen speelt taal altijd een belangrijke rol. Denk maar aan onze universiteiten, waar de verengelsing van het onderwijs en de daarmee samenhangende bedreiging van het Nederlands als wetenschapstaal nu tot discussies leidt.

In middeleeuwen Vlaanderen waren de instituten talrijk en divers. Zij waren geconcentreerd in de steden, al speelden tamelijk afgelegen

46 Vgl. *Het Brugsche Livre des Mestiers en zijn navolgingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren*, ed. Jan Gessler (Brugge: Consortium der Brugsche meesters boek-drukkers, 1931), dl. 1, 51–52.

47 *Het Brugsche Livre des Mestiers* (n. 46), dl. 1, 5.

kloosters als de cisterciënzerabdijen Ter Doest (Lissewege) en Ten Duinen (Koksijde) ook een vooraanstaande rol in het religieuze en culturele leven van het graafschap. Terwijl in deze kloosters het Latijn alleenheerser was, waren de talige verhoudingen in stedelijke instellingen dynamischer. Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van de situatie in Gent.⁴⁸

In deze stad domineerden twee religieuze instituten het culturele leven: de benedictijner abdijen van Sint-Pieter en Sint-Baaf. Verrassend is dat deze twee instellingen talig van elkaar verschilden. Voor zover dat uit hun boekenbezit van klassieke teksten, bijbels, heiligenlevens, psalters en liturgische handschriften op te maken valt, bedienden de monniken van Sint-Pieter zich uitsluitend van het Latijn. Ook in de Sint-Baafsabdij, eveneens een bolwerk van geleerdheid, waren Latijnse boeken volop aanwezig, maar er woei in bepaalde perioden ook een andere wind. Dat was bijvoorbeeld het geval toen Michael van der Stoct er van omstreeks 1372 tot 1394 prior was. Aan de boekenlijst die van deze geleerde bewaard gebleven is, heeft Renée Gabriël in 2009 een mooi artikel gewijd.⁴⁹ Zij laat zien dat Van der Stoct, die aan de Sorbonne gestudeerd had, Nederlandstalige teksten bruikbaar achtte voor zijn werk. Van de 208 handschriften in zijn verzameling bevatten er 29 historiografische, religieuze en moraliserende teksten van onder meer Jacob van Maerlant en Jan van Ruusbroec. Zijn intellectuele waardering voor deze werken blijkt zonneklaar uit aantekeningen waarin hij in het Latijn toelicht dat hij zelf Nederlandse teksten verzamelde ('item liber quem copulavi in flamingho') en eigenhandig een Franse tekst in het Nederlands vertaalde ('ego extraxi de gallico'). Omdat Nederlandse en Latijnse teksten inhoudelijk soms opmerkelijk goed op elkaar aansluiten, zoals in het geval van enkele prekenhandschriften, lijkt het er sterk op dat Van der

48 Hetgeen volgt, is ontleend aan mijn artikel 'Who Read What in Which Language(s) in Late-Medieval Ghent?' (n. 39).

49 'Boekenlijsten en *Material Philology*. Methodologische overwegingen bij de boekenlijst van Michael van der Stoct (ca. 1394)', in: *Queeste* 16 (2009), 83–111.

Stoct hen in samenhang raadpleegde. De Nederlandse teksten kunnen hem van pas gekomen zijn bij het schrijven van religieuze instructies voor gelovigen die het Latijn niet beheersten.

Enkele decennia later stapte een andere prior van de Sint-Baafsabdij, Olivier de Langhe, in de voetsporen van zijn voorganger Van der Stoct. Ook De Langhe, die prior was tussen 1417 en 1455, had grote interesse in Nederlandse teksten. In zijn enorme collectie boeken, die meer dan driehonderd titels telde, bevonden zich vele Nederlandse werken.⁵⁰ En net als Van der Stoct schreef De Langhe in het Nederlands. Hij vervaardigde in die taal een reeks heiligenlevens en voltooide in 1443 een Nederlandstalig commentaar op de Regel van Benedictus. We kunnen hem zelfs op een leugen betrappen als hij beweert dat hij deze leefregel voor monniken eerder in hoogst eigen persoon uit het Latijn in het Nederlands overgezet heeft, terwijl hij in werkelijkheid een reeds bestaande Nederlandse vertaling van de kloosterregel uit 1373 gebruikte.⁵¹ Deze onwaarheid zij De Langhe vergeven, want hij bewijst ermee dat iedere neerbuigendheid tegenover het Nederlands hem vreemd was. Dat zegt veel over de status van deze volkstaal in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen.

De verhouding tussen het Latijn en het Nederlands was functioneel bepaald in een andere Gentse instelling, het klooster van de Rijke Claren. Een boekenlijst uit 1508 telt 83 boeken. Er worden twee categorieën onderscheiden.⁵² Uit de opsomming die volgt onder het kopje ‘der kercken boeucken’ blijkt dat de Clarissen bij kerkdiensten uitsluitend teksten in het Latijn tot hun beschikking hadden. In de meer besloten sfeer van hun klooster lag dat duidelijk anders. Onder het kopje ‘boeucken den convente toebehorende’ worden zowel Latijnse

50 Zie Derolez en Victor, *Corpus Catalogorum Belgii* (n. 42), 72–97.

51 Vgl. Theo Coun, ‘De Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën. “Diet dede verstonst se qualec”’, in: August den Hollander *et al.* (eds), *Middelnederlandse bijbelvertalingen* (Hilversum: Verloren, 2007), 117–129, hier p. 117 en 122.

52 Zie Derolez en Victor, *Corpus Catalogorum Belgii* (n. 42), 32–44.

als Nederlandse boeken opgesomd. Vermeldenswaard is zeker ook dat de boeken die de zusters bij hun intrede aan het klooster schonken vaak Nederlandstalig waren. Zo nam Margaretha van Vaernewijc Maerlants *Scolastica* en drie delen van de *Spiegel historiael* mee toen zij in 1501 intrad. Dit gegeven past bij de gangbare veronderstelling dat in vrouwenkloosters Latijn en Nederlands beide in gebruik waren, terwijl Nederlands in mannenkloosters zeldzaam was.⁵³

Het vertaalkundig en literairhistorisch perspectief neem ik hier samen. Daar is een goede inhoudelijke reden voor te geven. Het is ongewenst om vertalingen buiten beschouwing te laten bij de studie van literairhistorische ontwikkelingen, omdat een klein deel van de Franse literatuur en een groot deel van de Nederlandse teksten in middeleeuws Vlaanderen juist bestonden uit overzettingen uit een andere taal. Terwijl eerder bij de bespreking van het boekhistorische perspectief kopieën van teksten aan de orde kwamen, gaat het me nu om de oorspronkelijke werken die door auteurs en vertalers vervaardigd zijn.

Uit het materiaal dat David Murray verzameld heeft, blijkt dat de Vlaamse steden niet alleen de centra van boekproductie waren, maar ook, en dat is zeker geen toeval, de locaties waar auteurs en vertalers zich bij voorkeur ophielden.⁵⁴ (In dat opzicht is er met de hoge concentratie van uitgevers en schrijvers in het huidige Amsterdam niets nieuws onder de zon.) Vanuit het gezichtspunt van de meertaligheid torende één Vlaamse stad in literaire creativiteit ver uit boven alle andere steden in het middeleeuwse graafschap: Brugge. Dit was bijvoorbeeld de plek waar Lubert Hautscilt, tussen 1394 en 1417 abt van de vooraanstaande

53 Zie de bijdrage van Lisa Demets, 'Gender and Multilingual Readership in Late Medieval Flanders', die in de bundel *Multilingual Dynamics of Medieval Literature in Western Europe, c. 1200 – c. 1600* (Turnhout: Brepols) verschijnen zal.

54 Ook deze dataset zullen we op afzienbare termijn beschikbaar stellen op Zenodo (zie n. 12).

Eeckhoutabdij, in 1414 zijn Latijnse *Imago Flandrae* schreef, een voorspelling over de toekomst van Vlaanderen.⁵⁵ Dit was ook de stad waar Colard Mansion, bekend kopiist, vertaler en drukker, in 1472 zijn Franse *Pénitance Adam*, het levensverhaal van Adam en Eva, voltooidde.⁵⁶ En het was ook de plaats waar de Nederlandstalige rederijker Anthonis de Roovere (ca. 1430–1482) actief was. De vele opdrachten die hij van binnen en buiten Brugge kreeg om tegen betaling teksten te schrijven hebben hem vermoedelijk zelfs in staat gesteld van de pen te leven.⁵⁷

De literaire bedrijvigheid in Brugge heeft boeiende gevallen van meertalige dynamiek opgeleverd. Zo heeft Lisa Demets gewezen op een kroniek van omstreeks 1390, die helaas fragmentarisch en beschadigd overgeleverd is.⁵⁸ Deze *Chronique rimée des troubles de Flandre* behandelt de burgeroorlog die tussen 1379 en 1385 Vlaanderen teisterde, met Gent als opponent van Brugge en de Vlaamse graaf Lodewijk van Male. De kroniek werd geschreven door een Nederlandstalige inwoner van Brugge of omgeving, die zich bij herhaling verontschuldigt voor zijn slechte Frans. Naar eigen zeggen koos hij toch voor deze taal om de ‘vérité’ te kunnen schrijven. Dat is een vreemde redenering, de waarheid is immers niet taalgebonden. Omdat de ‘vérité’ van de kroniek eenduidig ten gunste van Brugge en de grafelijke partij uitvalt, lijkt deze taalkeuze vooral politiek gemotiveerd te zijn. Het Vlaamse hof onder de Franstalige Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en in 1384 aangetreden als graaf van Vlaanderen, kreeg zo toegang tot een kroniek die zeker op zijn instemming kon rekenen.

55 Zie Maurits Smeyers, ‘Lubert Hautsclit, abt van de Brugse Eeckhoutabdij (1393–1417). Over handschriften, planeten en de toekomst van Vlaanderen’, in: *Academiae Analecta. Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 55 (1995), I, 41–104, hier p. 52.

56 Colard Mansion, *De la pénitance Adam*, ed. Sylviane Messerli (Paris: Champion, 2016).

57 Zie Herman Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400–1560* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007), 345–352, hier p. 349.

58 Handschrift Gent, Universiteitsbibliotheek, 920. Zie Lisa Demets en Jelmar Hugen, ‘Grenzeloze teksten. Meertalige literatuur tussen Vlaanderen en Noord-Frankrijk’, in: *Mador* 34 (2020), 238–247, hier p. 242–245.

Een andere Brugse casus is bestudeerd door mijn voorganger Paul Wackers. Het gaat om een Nederlandse vertaling van Boëthius' *De consolatione philosophiae* die in één handschrift overgeleverd is.⁵⁹ De vertaler, die zijn karwei in 1466 voltooide, maakt zich bekend als Jacob Vilt. Hij verrast ons in meerdere opzichten. Jacob blijkt geen geleerde te zijn, zoals op grond van zijn brontekst verwacht mag worden, maar een in Brugge werkzame goudsmid. Om die reden schoot zijn Latijn te kort. Zoals hij zelf aangeeft, was hij 'int Latijn wel na al stom' (vs. 37).⁶⁰ Wat ons nu als een onoverkomelijk probleem voorkomt, loste hij handig op door een reeds bestaande Franse vertaling van Boëthius bij zijn werk te betrekken. Die taal beheerste hij goed, want in feite was die tekst zijn hoofdbron. Zijn mogelijke critici sneed hij bij voorbaat de pas af door in zijn proloog in alle bescheidenheid te erkennen dat zijn 'simpelheit' (vs. 40), zijn eenvoud van geest, onjuiste passages kon hebben veroorzaakt en 'clercken' (vs. 38), geleerden, uit te nodigen hem in voorkomende gevallen te corrigeren.

Bij mijn derde Brugse voorbeeld van meertalige literaire dynamiek is de hiervoor al genoemde Jan de Baenst betrokken. Deze invloedrijke edelman, die leefde van omstreeks 1420 tot 1486 en in Brugge belangrijke functies bekleedde, gaf een anonieme vertaler de opdracht om het *Livre de la Cité des Dames*, dat Christine de Pizan in 1405 in Parijs voltooide, in het Nederlands om te zetten. De Franse schrijfster wilde met haar serie levensverhalen van beroemde vrouwen een dam opwerpen tegen de vrouwonvriendelijke opvattingen die in haar tijd en omgeving heersten. Maar de Nederlandse vertaler, die zijn werk in 1475 afrondde, gaf aan Christines feministische doelstelling een opmerkelijke

59 Handschrift Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 1335. Zie Paul Wackers, 'Troost van een goudsmid (over Hs. 1335)', in: Marco van Egmond, Bart Jaski en Hans Mulder (eds), *Bijzonder onderzoek. Een ontdekkingsreis door de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht* (Utrecht: UB, 2009), 224–231.

60 Editie: Bart Besamusca en Gerard Sonnemans (eds), *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550* ('s-Gravenhage: Stichting Bibliographia, 1999), 112–115.

draai, zo heeft Orlanda Lie laten zien.⁶¹ In zijn epiloog beweert hij dat het zijn opdrachtgever De Baenst erom te doen was om vrouwen de mogelijkheid te bieden zich door de tekst te laten instrueren en corrigeren. De vertaler buigt het vrouwvriendelijke pleidooi van Christine om in de richting van de christelijke moraal door de tekst op te vatten als een aansporing voor vrouwen om deugdzzaam te leven. Zo worden zij zeven decennia na Christine weer op hun plaats gezet. In dit verband is het niet verwonderlijk dat de vertaler aan het begin van zijn epiloog zelfs twijfel zaait over het vrouwelijk auteurschap van zijn brontekst. Er wordt weliswaar beweerd dat ‘Kerstine [...] gheboren van Pizen’ de schrijfster was, maar ja, andere stemmen stellen dat de tekst ‘gheen vrouwe werc en es, maer het werc van eenighen grooten clerc oft philozophe, dies in zijns selfs name gheen roem hebben en wille’.⁶² Deze misogynie keert even verderop terug in zijn verzuchting dat als hij zijn bron zou moeten geloven mannen altijd en eeuwig nietsnutten zijn geweest, omdat alle geleerdheid en bekwaamheden door vrouwen geïntroduceerd zouden zijn.⁶³ De meertalige dynamiek is hier tamelijk stekelig van aard.

Ik sluit mijn reeks Brugse casussen af met de *Martijns* die Jacob van Maerlant in de tweede helft van de dertiende eeuw schreef.⁶⁴ Dat deze drie dialooggedichten over allerlei religieuze en ethische kwesties pareltjes in Maerlants oeuvre zijn, blijkt wel uit de twee anderstalige overzettingen die ervan vervaardigd zijn. De Latijnse vertaling, die

61 Orlanda S.H. Lie, ‘Vrouwenprivileges: voorrecht of keurslijf? De epiloog van *Het Bouc van de Stede der Vrouwen*’, in: Bart Besamusca, Frank Brandsma en Dieuwke van der Poel (eds), *Hoort wonder! Opstellen voor W.P. Gerritsen bij zijn emeritaat* (Hilversum: Verloren, 2000), 102–111.

62 Editie: Orlanda S.H. Lie *et al.* (eds), *Christine de Pizan in Bruges: Le Livre de la Cité des Dames as Het Bouc van de Stede der Vrouwen* (London, *British Library, Add. 20698*) (Hilversum: Verloren, 2015), 95–97.

63 *Christine de Pizan in Bruges* (n. 62), 101.

64 Deze alinea is gebaseerd op mijn bijdrage ‘Jacob van Maerlant’s *Martijn Poems* from a Multilingual Perspective’ in de bundel *Literature without Frontiers: Transnational Perspectives on Premodern Literature in the Low Countries, 1200–1800* (Leiden: Brill, 2023) (ter perse).

volgens Jelmar Hugon bedoeld was om literair te concurreren met het werk van Maerlant, werd geschreven door de priester Johannes Bukelare in Sluis, dat fungeerde als buitenhaven van Brugge.⁶⁵ De Franse vertaling werd door de kopiist en boekverkoper Jean Brito rond 1478 in Brugge gedrukt onder de titel *Harau Martin*. Deze Franse tekst legt het stilistisch af tegen het origineel, mede doordat de vertaler het Nederlands als moedertaal had. Wat de Latijnse en Franse omzettingen van de *Martijns* verbindt, is hun Brugse locatie. Juist dat kenmerk delen zij met Jacob van Maerlant. Frits van Oostrom heeft aannemelijk gemaakt dat de Vlaamse dichter zijn opleiding in Brugge ontving en de laatste decennia van zijn leven doorbracht in het nabijgelegen Damme, dat zich in de vijftiende en zestiende eeuw ontwikkelde tot centrum van Maerlantverering.⁶⁶ Deze plaatselijke gebondenheid van Maerlant aan Brugge kon wel eens de grondslag gevormd hebben voor de meertalige dynamiek rond zijn *Martijns*. Hij was een lokale literaire grootheid, wiens aansprekende gedichten het alleen al om die reden verdienden om in de drie voornaamste talen van Brugge gelezen te worden.

Ter afronding van mijn rede kom ik terug op de centrale vraag die mijn onderzoeksgroep wilde beantwoorden. Zij luidde: hoe functioneerden en interacteerden het Latijn, Frans en Nederlands als literatuurtaal in het middeleeuwse Vlaanderen? Ik zou niet durven beweren dat we deze veelomvattende vraag afdoende beantwoord hebben. Daar zijn twee belangrijke redenen voor aan te voeren. In de eerste plaats was de doelstelling van ons project alleen al gezien de enorme omvang van ons materiaal te ambitieus om in vier jaar verwezenlijkt te worden. Ten tweede heeft de coronapandemie roet in het eten gegoooid. Vanaf de eerste maanden van 2020 gingen de archieven en bijzondere collecties

65 *Crossroads of Cultures* (n. 37), 144–153.

66 Frits van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam: Prometheus, 1996), 11, 65–80, 137–147.

van bibliotheken wereldwijd voor lange tijd op slot, waardoor onderzoek ter plaatse onmogelijk was en we sterk afhankelijk werden van catalogi, die juist de neiging hebben om meertaligheid in handschriften te negeren. Niettemin hebben we tal van deelvragen adequaat kunnen beantwoorden. We hebben heel veel puzzelstukjes kunnen leggen, maar we hebben nog geen zicht op het geheel. Daarmee is ons project een noodzakelijke stap gebleken om vervolgonderzoek naar de meertalige literaire dynamiek in middeleeuws Vlaanderen, en bij uitbreiding naar die van de Lage Landen, mogelijk te maken. Met dat resultaat ben ik zeer tevreden. Ik heb er alle vertrouwen in dat ons werk niet zo in de vergetelheid zal raken als dat van Constant Antoine Serrure.

Dames en heren, ik ben aangeland bij mijn dankbetuigingen. Ik begin bij de Universiteit Utrecht, die mijn enige werkgever is geweest. Voor iemand met wetenschappelijke ambities in de academische wereld is dat heden ten dage een onmogelijkheid. Maar ik heb er geen spijt van. De universiteit heeft mij inhoudelijk altijd alle ruimte geboden om mijn onderzoek te verrichten. Ik heb in de loop der jaren met institutionele steun vele grootschalige en gevarieerde onderzoeksprojecten kunnen opzetten en laten uitvoeren en ben daar dankbaar voor. Het is wel zeer te wensen dat de universiteit ook in de toekomst onderzoekers zal koesteren voor wie strategische thema's en focusgebieden minder relevant zijn.

Academisch onderwijs verzorgen heeft mijn werkend bestaan enorm vrijkt. De oud-studenten onder mijn gehoor van vandaag herinneren zich vast wel hoe inspirerend het was om samen wekenlang een onderwerp uit te diepen. Gisteren nog jubelde iemand in een e-mail hoe begeistert zij was geweest door de cursus 'Dwergen in de Middelnederlandse Arturliteratuur'. Ik denk wel eens dat mijn vakgebied eraan bijgedragen heeft dat ik veel gedreven studenten ontmoet heb. Wie zich in zoiets exotisch als Middelnederlandse literatuur wil verdiepen, ontbreekt het

zeker niet aan motivatie en doorzettingsvermogen. Dat geldt in het bijzonder voor mijn promovendi. Hen begeleiden was een feest. Ik heb hen bewonderd om hun inzet en intellectuele vermogens en heb veel van hen geleerd.

Onlangs schreef een collega me bij wijze van afscheid dat ik volgens hem 'een gezonde kijk had op departementale, facultaire en universitaire hotemetoterij'. Het klopt dat ik een afkeer heb van situaties en besluitvorming waarbij hiërarchie een factor van betekenis is. Het moet in de academische wereld om de mensen met de beste ideeën gaan, niet om de mensen met de meeste status. Maar ook wat dit betreft, ben ik blij dat ik deel heb uitgemaakt van de Utrechtse universitaire gemeenschap. Zeker op afdelingsniveau was de bereidheid groot om naar elkaar te luisteren en samen ergens de schouders onder te zetten. Dit is ook het moment om een diepe buiging te maken voor het ondersteunend personeel. Het is geweldig om te zien hoe deze medewerkers er in slagen om processen goed te laten verlopen, ook al is de werkdruk enorm.

Universitair onderzoek en onderwijs staat of valt bij samenwerking. In dat verband wijs ik graag op het Utrecht Centre for Medieval Studies (UCMS), waarin de Utrechtse mediëvisten zich sinds de tachtiger jaren van de vorige eeuw verenigd hebben. Ik heb me altijd gelukkig geprezen deel te mogen uitmaken van deze grote groep ambitieuze en succesvolle onderzoekers en enthousiaste docenten. Onlangs zei mijn opvolgster Veerle Fraeters in een interview: 'Utrecht is het Mekka van de mediëvistiek met een ongewoon brede interdisciplinariteit.' Dat onderschrijf ik ten volle. Deze universitaire parel verdient het blijvend ondersteund te worden.

Ik wil hier geen individuen bedanken, maar voor twee personen maak ik graag een uitzondering. Allereerst Dieuwke van der Poel, die zoveel meer is dan een onmisbare collega met wie het heerlijk samenwerken is. Ik heb zeer geprofiteerd van haar vermogen om te anticiperen op mijn lang niet denkbeeldige misstappen in onderwijs,

onderzoek en bovenal bestuur. Verder wil ik Frank Brandsma noemen, en voor deze gelegenheid ben ik gaan tellen. We hebben sinds onze eerste gemeenschappelijke publicatie in 1988 samen acht artikelen geschreven, vijf bundels geredigeerd en tien bibliografische overzichten samengesteld. Ik besef dat het verwijt van epische overdrijving dreigt, maar het is echt waar dat onze samenwerking nooit tot spanningen heeft geleid, terwijl we elkaars werk toch geenszins voor kritiek gespaard hebben. Daar mogen we best trots op zijn.

Ik laat de afdeling Nederlands en de sectie Middelnederlands met een gerust hart achter. Na een moeizame periode krabbelt de Neerlandistiek in Nederland weer overeind, geholpen door de recente politieke wil om het onderwijs en onderzoek in de moedertaal ruimhartig te steunen. De Utrechtse afdeling Nederlands heeft zich inhoudelijk en organisatorisch uitstekend voorbereid op deze ontwikkeling. Mijn eigen sectie vertrouw ik volgaarne toe aan Veerle, die samen met Dieuwke en onze jongere collega's Martine Veldhuizen en Renske Hoff de Medioneerlandistiek in Utrecht optimaal zal kunnen vormgeven.

Zoals velen onder u zullen weten, ga ik mij in de nabije toekomst nog meer dan nu het geval is samen met mijn lief Liesbeth bezighouden met reizen en de kunsten. Ik hoop verder veel tijd door te kunnen brengen met mijn kinderen, kleinkinderen en alle vrienden die mijn bestaan zo enorm verrijken. Dat ik ook met genoegen zal terugdenken aan de werkzame periode die ik aan de universiteit doorgebracht heb, zal nu wel duidelijk zijn.

Ik heb gezegd.

Curriculum Vitae

Bart Besamusca (1955) promoveerde in 1988 op *Het Boec van Lancelote* aan de Universiteit Utrecht. In de periode 1988–1993 was hij werkzaam als Akademiefellow van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Vanaf 1994 was hij als universitair docent verbonden aan de afdeling Nederlands van de Universiteit Utrecht en vanaf

2007 werkte hij er als universitair hoofddocent. Op 1 augustus 2016 werd hij benoemd tot hoogleraar op het terrein van de Middelnederlandse tekstcultuur in internationaal perspectief.

In de afgelopen jaren heeft Besamusca een groot aantal internationale onderzoeksprojecten geleid, alleen of met anderen. Het betrof onder meer (geordend naar beginjaar) *Arthurian Fiction: A Pan-European Approach* (2004–2008, zie ook [Arthurian Fiction](#)), *Middle Dutch Adaptations of the Matière de France* (2004–2010), *Bibliothek mittelniederländischer Literatur (BIMILI)* (2005–2022), *The Dynamics of the Medieval Manuscript: Text Collections from a European Perspective* (2010–2013, zie ook [The Dynamics of the Medieval Manuscript | Universiteit Utrecht | Home](#)), *The Changing Face of Medieval Dutch Narrative Literature in the Early Period of Print (1477-c. 1540)* (2013–2017, zie ook [The changing face of medieval Dutch narrative literature in the early period of print \(1477-c. 1540\) | Faculty of Humanities | Home](#)) en *The Multilingual Dynamics of the Literary Culture of Medieval Flanders (ca 1200 – ca 1500)* (2018–2023, zie ook [Multilingual Dynamics of Medieval Flanders | Universiteit Utrecht | Home \(uu.nl\)](#)).

Zie voor een overzicht van Besamusca's publicaties de website [Prof. dr. Bart Besamusca – Geesteswetenschappen – Universiteit Utrecht \(uu.nl\)](#). Een deel van zijn werk is digitaal raadpleegbaar via de DBNL ([Bart Besamusca – auteur – DBNL](#)).

Ter gelegenheid van zijn emeritaat werd de digitale tentoonstelling 'De verrassende Middeleeuwen' gemaakt.

Zie [De verrassende Middeleeuwen | Universiteit Utrecht \(uu.nl\)](#)

Colofon

Copyright: Bart Besamusca, 2023

Vormgeving: Communicatie & Marketing,
faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht

Afbeelding titelpagina: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, handschrift
79 K 10, fol. 13v. © Koninklijke Bibliotheek.

Portretfoto: Jos Kuklewski